

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Investigation of Cognitive Errors Based on Aaron T. Beck's Theory in Nasir-I-Khusraw's Diwan*

Zahra Beheshti Marnan ¹ | Akram Golshani (corresponding author)² | Fatemeh Golshani ³

Abstract

1. Introduction

The rich literature of Iran is full of psychological topics and one of these issues is cognitive errors. The link between psychology and literature has existed for a long time, and this interaction has become even greater today. One of the most important issues that should be considered in the field of literature is assigning a special place to interdisciplinary studies including psychology and literature. In psychological literature, literary works are analyzed based on psychological theories. The issue of cognition and cognitive errors is one of the most important debates in the field of psychology. The cognitive errors in the works of some Persian literary masters are one of the controversial topics that need special attention and research. Knowledge, attitude, thoughts, and

* Article history:

Received 31 August 2022

Received in revised form 4 March 2023

Journal of Iranian Studies, 22(43), 2023

Accepted 11 March 2023

Published online: 23 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Email: mrs.beheshti@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Email: dr.golshani.akram@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Psychology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Email: fa.golshan@yahoo.com

DOI: 10.22103/JIS.2023.20099.2386

worldview of an author is a consequential element that shapes the content of a literary work. The difference in the perception of the same situation and experience in the works of different authors is the result of this difference in attitude, in this way; each author mixes what he perceives from his environment with his attitude and writes it in the framework of a poem or a literary text. For instance, phenomena such as death, life, love, and hate are described with different characteristics in the works of different writers. The purpose of this research is to determine the cognitive errors based on the theory of Aaron T. Beck in Nasir-i-Khusraw's Diwan and to identify the most frequent cognitive errors and distortions in this poet's Diwan. Cognitive errors and distortions in Nasir-i-Khusraw's poems have been observed to some extent due to the worldview and attitude of this poet, and Nasir-i-Khusraw's rational approach to issues has become the main cause of such intensity of using cognitive errors in his poems.

2. Methodology

The utilized methodology in this recent research is analytical-descriptive of the type of content analysis and in document-library form, the statistical community, and the research area of Nasir-i-Khusraw's poetry library. Moreover, the means of collecting information are library sources and sources, and the analysis of the materials has been done in the form of qualitative analysis.

3. Discussion

Cognitive errors and distortions, which are among the most important debates in the field of psychology, are thoughts and intellectual backgrounds that cause a person to perceive facts in an indirect and distorted manner, which in the long term leads to a shift in people's opinions, attitudes and perspectives about the world and all its surroundings.

According to Aaron T. Beck's theory, these errors are divided into 17 types, and in some references, 10 types of errors, comprised of Mind Reading, Future Telling, Catastrophizing, Over-Generalizing, Personalizing, Blaming, Should, Regret Orientation, Negative Filter, Discounting Positives, Emotional Reasoning, dichotomous

thinking, Labeling, Unfair Comparisons, judgment Focus, Ignoring Counter-Evidence, and What If cognitive errors.

By studying Nasir-i-Khusraw's poems, much evidence is found that demonstrates a kind of pessimism, dissatisfaction, disappointment, the complaints of his historical era and its people, and other sad issues. What is the cause of such a sad atmosphere that casts a shadow on the poet's poems, is a topic worthy of research, which led the author to rely on the theory of "Cognitive Errors by Aaron T. Beck" - which is based on the relationship between depression and cognitive errors - in this Let's start searching in Divan poetry of the mentioned poet. Nasir-i-Khusraw is one of the most meaningful Persian poets whose philosophical thought system, is fundamentally based on the main purpose of poetry and literature is education, guidance, and advice. During the 11th century, the political unrest and the chaotic social conditions, which were the result of the rapid transformation of governments and related issues, made the need and created a significant demand to pay attention to moral discussions more obvious. The sensitivity to moral education reached its peak with the intensification of Ismaili activities in the fifth century.

Education was so important in the eyes of Ismailia and Naser Khosrow that they were called people of education. From these aspects, it has been observed that Naser Khosrow's effort has always been based on this issue to call his audience to what is considered important according to his vision. Naser Khosrow's thoughts and views clearly can be observed in his poems and he always strived to behave at the same altitude he mentioned in his poems.

In Nasir-i-Khusraw's Chakamahs, there are usually protesting verses addressed to the earth and the sky, God, the sky, fortune, and the people of his time. The frequency of complaints in Nasir-i-Khusraw poetry is high, but the quality and style of complaints in Nasir-i-Khusraw's Diwan, like many other themes and types of poetry, have found a unique form that directly originates from his special insight and ontology.

His intention for these many complaints is not only for the sake of the current situation, but criticism for the purpose of reform and enlightenment, education, guidance, and personal and social

reform. In this way, Nasir-i-Khusraw's complaints usually find a tone of instruction and advice. Since complaints can somehow be related to cognitive errors and include various types of cognitive errors, the examination of these poems will show us the cognitive errors in Nasir-i-Khusraw's poems, which was the meaning of the comment written in this research.

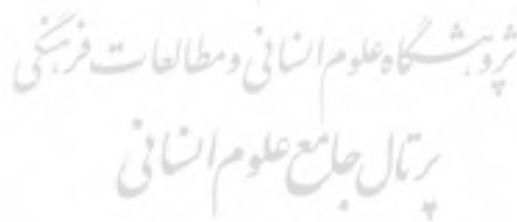
4. Conclusion

With the studies that have been conducted on Nasir-i-Khusraw's poems, much evidence was found that depicts a kind of pessimism, unhappiness, disillusionment, complaints of his historical era and its people, and other disastrous issues. On the other hand, factors such as bitter life events and depression, willy-nilly, cause a person's pessimistic attitude towards himself, his performance, others, the surrounding environment, the future, and ultimately the universe. Based on the research conducted in the poems of Nasir-i-Khusraw's Diwan, it has been observed that Labeling and Over-Generalizing cognitive errors are been observable in a significant portion of Nasir-i-Khusraw's Diwan. In fact, along with every cognitive error, the poet also makes a labeling error. Both Negative Filter and Dichotomous Thinking cognitive errors are also very considerable. The error of Judgment Focus is often seen due to fact of ignoring the evidence that contradicts the poet's thinking, and the poet associates his judgments with labeling, sometimes blaming and extreme generalization, and even prophesying and bipolar thinking. It has been seen to a significant extent. Catastrophizing error has also been relatively observed, which is mostly associated with labeling. The Blaming cognitive errors can be observed in an equal and average proportion. The error of Mind Reading is seen in a small portion, compared to other cognitive errors, and the error of Personalizing (self-blame) and selective abstraction, which could be categorized as a part of Negative Filter cognitive error, are the least conceivable cognitive errors in Nasir-i-Khusraw's Diwan, and perhaps the reason is his rational approach to the issues. That he always believed himself and his opinions to be right and insisted on them. The error of Regret Orientation has been observed as a realistic thought in the poet's poems because Nasir-i-Khusraw has always regretted the past because of the problems that have arisen

for him during his life and also because of his worldview and perspective. Poems that are the result of Nasir-i-Khusraw's realistic thoughts can be seen everywhere in his poems, especially in the parts that refer to fate, predestination, or free will, or when he deals with the world and the lack of loyalty and kindness in it, or when he talks about people's fear of death. He points out that it is quite evident that some facts are unavoidable and sometimes distinguishing these facts from cognitive errors requires thinking and consulting with several referees, which was one of the limitations of the present research, without reservation.

Keywords: Nasir-i-Khusraw's Diwan, Cognitive Errors and Distortions, Aaron T. Beck

How to cite: Zahra Beheshti Marnani, Akram Golshani (corresponding author), Fatemeh Golshani. (2023). Investigation of Cognitive Errors Based on Aaron T. Beck's Theory in Nasir-I-Khusraw's Diwan. *Journal of Iranian Studies*, 22(43), 99-148. <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.20099.2386>

بررسی خطاهای شناختی براساس نظریه آرون تی بک در دیوان ناصر خسرو*

زهرا بهشتی مارنانی^۱

اکرم گلشانی (نویسنده مسئول)^۲

فاطمه گلشانی^۳

چکیده

ادبیات غنی ایران مملو از موضوعات روان‌شناسی است. یکی از این موضوعات خطاهای شناختی می‌باشد. پژوهش حاضر با هدف تعیین خطاهای شناختی براساس نظریه آرون تی بک در دیوان ناصر خسرو و تشخیص پربسامدترین خطاها و تحریفات شناختی در دیوان این شاعر نوشته شده است. براساس این پژوهش جامعه آماری و قلمرو تحقیق دیوان شعر شاعر مذکور بوده و روش کار تحلیلی-توصیفی از نوع تحلیل محتوا و به صورت اسنادی-کتابخانه‌ای انجام گرفته است. ابزار گردآوری اطلاعات منابع و مآخذ کتابخانه‌ای و برگه‌نویسی بوده و تجزیه و تحلیل مطالب به صورت تحلیل کیفی صورت گرفته است. یافته‌ها و نتایج پژوهش نشان داد که انواع خطاهای شناختی در دیوان شاعر دیده می‌شود، ولی خطای شناختی تعمیم افراطی در آن بیشتر

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۰۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

DOI: 10.22103/JIS.2023.20099.2386

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۳، شهریور ۱۴۰۲، صص ۹۹-۱۴۸

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه

mrs.beheshti@yahoo.com

۲. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه

dr.golshani.akram@gmail.com

۳. استادیار، گروه روان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه:

fa.golshan@yahoo.com

است. البته خطاهای فیلتر منفی، تفکر دو قطبی یا همه یا هیچ، برچسب زدن، پیش‌گویی و قضاوت‌گرایی هم در اشعار شاعر زیاد است. خطای شخصی‌سازی، کمترین خطای قابل مشاهده در دیوان ناصر خسرو است و شاید دلیل آن، عقل‌مدارانه‌نگریستن وی به موضوعات باشد و این‌که، همواره خود و عقاید خود را درست می‌دانسته و بر آن اصرار داشته است. خطای تأسف‌گرایی به عنوان یک تفکر واقع‌بینانه در دیوان شاعر دیده می‌شود و این شاید به دلیل مشکلاتی باشد که در زندگی شاعر موجود بوده و نوع جهان‌بینی و دیدگاه وی سبب شده که همواره تأسف بر گذشته داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: دیوان ناصر خسرو، خطاها و تحریفات شناختی، آرون تی‌بک

۱- مقدمه

پیوند بین روان‌شناسی و ادبیات از دیرباز وجود داشته و این تعامل امروزه بیشتر هم شده است. یکی از مهمترین مسائلی که در حیطه ادبیات باید مورد توجه قرار گیرد، اختصاص دادن جایگاه ویژه به مطالعات میان‌رشته‌ای از جمله روان‌شناسی-ادبیات است. در ادبیات روان‌شناختی، آثار ادبی، براساس نظریه‌های روان‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرند. موضوع شناخت و خطاهای شناختی یکی از مهمترین بحث‌های مطرح در حوزه روان‌شناسی است. خطاهای شناختی موجود در آثار بعضی بزرگان ادب فارسی یکی از مقولات بحث‌انگیز است که نیاز به توجه و تحقیق ویژه‌ای دارد. شناخت و نگرش، افکار و جهان‌بینی یک نویسنده عنصر بسیار مهمی است که محتوای یک اثر ادبی را شکل می‌دهد. تفاوت برداشت از یک موقعیت و تجربه یک‌سان در آثار نویسندگان مختلف حاصل این تفاوت در نگرش است. بدین ترتیب که هر نویسنده آن‌چه را که از محیط پیرامون خویش دریافت می‌کند، با نگرش خود می‌آمیزد و آن را در قالب یک سروده و یا متن ادبی بیان می‌کند. به عنوان مثال، پدیده‌هایی همچون بهار و خزان، مرگ و زندگی، عشق و نفرت و... در آثار نویسندگان مختلف با ویژگی‌های متفاوتی وصف می‌شوند. خطاها و تحریفات شناختی در اشعار ناصر خسرو با توجه به جهان‌بینی و نگرش این شاعر، تا حدود زیادی مشاهده گردیده است. عقل‌مدارانه‌نگریستن ناصر خسرو به موضوعات باعث ایجاد خطاهای شناختی زیادی در اشعار وی شده، مثلاً شکایت ناصر خسرو از دهر و روزگار که در جای‌جای اشعار وی مشاهده می‌شود، بیانگر خطای شناختی فیلتر ذهنی با گزینش منفی به همراه پیش‌گویی گردیده که البته با برچسب زدن نیز همراه است.

کار و کردار تو ای گنبد رنگاری	نه همی بینم جز مکر و ستمکاری
بچه‌توست همه خلق و تو چون گربه	روز و شب با بچه‌خویش به پیکاری
مادری هرگز من چون تو ندیدستم	نیست مان با تو و نه بی تو مگر خواری

(دیوان: ۳۶۵)

۱-۱. بیان مسأله

با تأملی در اشعار شاعران گذشته که عموماً ماهیت شعرشان معنامحور است، می‌توان به بسیاری از افکار و هیجانات، نفسانیات و مفاهیمی از جمله غم و شادی، یأس و امید، عشق و نفرت، مرگ و زندگی و نظایر آن دست یافت. این موضوعات نه تنها با زمینه‌های رشد فردی و تربیتی، فرهنگی، اجتماعی و دیدگاه هستی‌شناسانه هر شاعر ارتباط مستقیم دارد، بلکه در گذر زمان و روند تغییر و تحولات اجتماعی-فرهنگی و تجربیات فردی شاعران شدت و ضعف یافته، سبک شاعری آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در میان عوامل متعددی که بر شکل‌گیری سبک یک شاعر اثرگذار است، تجربیات شخصی و زیستی نقش بسیار مؤثرتری دارند.

با مطالعه اشعار ناصر خسرو- که موضوع مورد پژوهش حاضر است- شواهد بسیاری یافت می‌شود که نشان از نوعی بدبینی، ناخشنودی، سرخوردگی، شکوه از روزگار و اهل آن و دیگر موضوعات غم‌انگیز دارد. این که علت چنین فضای حزن‌آلودی که بر اشعار شاعر سایه افکنده چیست؟ موضوعی در خور توجه پژوهش است که نگارندگان را بر آن داشت تا با تکیه بر نظریه «خطاهای شناختی آرون تی بک»- که مبتنی بر رابطه میان افسردگی و خطاهای شناختی است- در این باره به جستجو در دیوان شعر شاعر مذکور پردازند. «آرون تی بک»، روان‌پزشک و نظریه‌پرداز معروف آمریکایی، معتقد است افکار و نگرش‌های منفی و بدبینانه افراد در ارتباط با خود، دیگران، جهان هستی و آینده، زمینه‌ساز بسیاری از گفتارها و رفتارهای ناسازگارانه است که منجر به روان‌رنجوری و افسردگی می‌شود. از سوی دیگر، افرادی که بنا بر دلایلی از جمله: رویدادهای تلخ زندگی، عوامل ارثی و... دچار بیماری و افسردگی هستند، خواه‌ناخواه نگرش منفی و بدبینانه نسبت به خود، عملکرد خود، دیگران، محیط پیرامون و آینده و در نهایت، جهان هستی دارند. خطاها و تحریفات شناختی که از مهم‌ترین بحث‌های مطرح در حوزه روان‌شناسی است، به تفکرات و پیش‌زمینه‌های فکری‌ای گفته می‌شود که باعث می‌گردد یک فرد واقعیات را به صورت غیر صحیح و تحریف شده دریافت نماید. این خطاها اگرچه بسیارند، بر طبق نظریه آرون تی بک به ۱۷ نوع و در بعضی کتب به ۱۰ نوع خطا تقسیم شده‌اند. این به دلیل ادغام برخی از این خطاها و قرار گرفتن آن‌ها در زیر یک مجموعه می‌باشد. (برنز، ۱۳۹۸: ۱۹-۲۲).

۱-۲. پرسش‌های تحقیق

در پژوهش حاضر نظر بر این است که به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که:

براساس نظریه آرون تی بک، کدام یک از انواع خطاهای شناختی در دیوان اشعار ناصر خسرو مشاهده می‌شوند؟

از میان خطاهای شناختی مورد نظر آرون تی بک، پربسامدترین خطاها در اشعار ناصر خسرو کدام‌اند؟

۱-۳. اهداف تحقیق

پژوهش فعلی با اهداف استخراج و تعیین خطاهای شناختی براساس نظریه آرون تی بک، در دیوان اشعار ناصر خسرو و تعیین پربسامدترین این خطاها، انجام گردیده است.

۱-۴. روش تحقیق

روش تحقیق مورد نظر، روش تحلیلی-توصیفی از نوع تحلیل محتوا می‌باشد. گردآوری اطلاعات، اسنادی-کتابخانه‌ای و ابزار گردآوری، یادداشت‌برداری بوده است.

۱-۵. پیشینه پژوهش

از بین مقالات و پژوهش‌هایی که درباره ناصر خسرو نوشته شده، مواردی که ملاحظه گردید، کمتر در حوزه روانشناسی بوده است و از آنجایی که مقوله شکوایه ونوستالژی و غم غربت بیشتر با خطاهای شناختی می‌تواند در ارتباط باشد، این موارد مورد توجه قرار گرفت که عبارتند از:

علی اصغر بابا صفری در مقاله‌ای تحت عنوان «شکوایه در دیوان ناصر خسرو»، بهار ۱۳۹۰، مبحث انتقاد و شکوایه در آثار ناصر خسرو را نشان داده است. تقریباً در تمام پژوهش‌های پیرامون شکوایه‌ها، نام ناصر خسرو به چشم می‌خورد. همچنین، در اکثر آثار پژوهشی که به نقد و تحلیل آثار و اندیشه‌های ناصر خسرو اختصاص دارد، به گونه‌ای جسته و گریخته، به مضمون پربسامد شکوه و انتقاد در شعر ناصر خسرو اشاراتی شده است.

نرگس اسکویی در مقاله‌ای با عنوان «سبک‌شناسی شکوایه در دیوان ناصر خسرو»، پاییز ۱۳۹۴، باز به همین موارد مذکور اشاره داشته است.

اعظم مجیدیان در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی شکوایه در اشعار ناصر خسرو و خاقانی»، پاییز ۱۳۹۹، به مقوله شکوایه در اشعار دو شاعر مذکور به صورت تطبیقی پرداخته است.

مینا پیرزاد و زیور چراغی نیز در مقاله «بررسی تطبیقی شکوایه در اشعار ناصر خسرو و ابوفراس الحمدانی» به همان موارد تکراری در شکوایه‌های ناصر خسرو اشاره داشته‌اند.

نسیم امیرنژاد در مقاله «بررسی نوستالژی و غم غربت در شعر ناصر خسرو قبادیانی»، زمستان ۱۳۹۱، به غم غربت و دل‌تنگی‌های شاعر اشاره دارد که باعث رنج و آرزو و حسرت در وی گردیده است. آن‌چه مسلّم است، بررسی دیدگاه‌های ناصر خسرو براساس نظریه خطای شناختی آرون تی‌بک کار جدیدی است و این، جنبه نوآوری پژوهش حاضر را می‌رساند. بنابراین، پرداختن به چنین موضوعی، پژوهشی نوین و در عین حال، قابل توجه از لحاظ تحقیقات میان‌رشته‌ای می‌باشد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. آرون تی‌بک و نظریه خطاهای شناختی

آرون تی‌بک روان‌شناس آمریکایی و پروفیسور بازنشسته گروه پزشکی در دانشگاه پنسیلوانیا است. بسیاری وی را برای شناخت‌درمانی می‌شناسند. تئوری تی‌بک به طور گسترده برای درمان بیماری اختلال افسردگی اساسی به کار برده می‌شود. «افسردگی» با حالت‌های تفکر متفاوتی ارتباط دارد. مضمون فکری بیماران افسرده احساس از دست دادن است. در واقع، انسان افسرده خود را واجد شرایط کافی برای رسیدن به هدف‌های مهم نمی‌داند. اندیشه‌پردازی افسردگی با توجه به اصول شناختی تی‌بک سه موضوع را در بردارد که «مثلث» شناختی نامیده می‌شوند و عبارتند از:

۱- رویدادها به صورت منفی تعبیر می‌شوند. (افکار منفی در مورد جهان).

۲- افراد افسرده خود را دوست ندارند. (افکار منفی در مورد خود).

۳- آینده به صورت منفی ارزیابی می‌شود و در واقع، برداشت پوچی و نیهیلیستی از آینده وجود دارد. (افکار منفی در مورد آینده).

نکته مهم در نظریه تی‌بک شناسایی دقیق این افکار است، چرا که برخی از آن‌ها چنان در ما رسوخ کرده‌اند که تصور می‌کنیم آن‌ها واقعیت‌های زندگی هستند و در نتیجه، تغییر در آن‌ها راهی ندارد.

نتیجه کار تی بک تعیین پرسشنامه‌های افسردگی شد که سال‌ها به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته است. تی بک البته از جمله روان‌شناسان برجسته‌ای است که نظریه خود را در باب «خطاهای شناختی» مطرح کرده است و شاید بتوان گفت که «خطاهای شناختی» اولین بار توسط آرون تی بک مطرح شد. «خطاهای شناختی» در نظریه وی عبارت است از باورهای غیرمنطقی‌ای که به طور اتوماتیک وار به ذهن انسان خطور می‌کنند. تی بک در کار اولیه خود در مورد افسردگی چند خطای مهم شناختی را که می‌تواند در فرایندهای تفکر افراد افسرده باشد، شناسایی کرده است. بعد از او روان‌شناسان یا شناخت‌درمان‌گران دیگری به بسط یا گسترش این تحریفات پرداخته‌اند، که نه تنها در افسردگی، بلکه در بسیاری از ناراحتی‌ها و بیماری‌های روانی دیگر نیز دخالت دارند. «خطاهای شناختی» در واقع تفکراتی هستند که در شناخت و نتیجه‌گیری‌های ما تحریف به وجود می‌آورند. باورهای غیرعقلانی و خطاهای شناختی در روان‌شناسی، اصطلاحی است که اشاره به اختلال در تفکر افراد در درک واقعیت دارد. هدف اصلی روان‌درمانی تغییر نوع تفکرات بیماران درباره خودشان، مردم، زندگی و مشکلاتی است که قبلاً از مقابله با آن‌ها عاجز بوده‌اند و همین موجب اضطراب و اختلالات روانی‌شان شده است.

تحریفات و خطاهای شناختی به عنوان عوامل روانشناختی که موجب اشتباهات ادراکی در افراد می‌شود، می‌تواند در احساسات منفی آن‌ها مؤثر بوده و در نتیجه، نتایج قابل انتظار از افراد و رفتار آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. (تلخیص از طباطبایی نسب و آیکاری، ۱۳۹۳: ۱۹-۳۲).

خطاهای شناختی، یکی از مهمترین بحث‌ها در حوزه روان‌شناسی است. این خطاها باعث می‌شود فرد واقعیات را به صورت غیر صحیح و تحریف شده دریافت نماید. در بلندمدت این‌ها باعث می‌شود که عقیده و جهان‌بینی افراد نیز از جهان و پدیده‌های پیرامون آن تغییر کند. انواع تحریفات شناختی هسته اصلی درمان شناختی، رفتاری و دیگر درمان‌های روان‌شناختی است. بدیهی است که فرد با خودآگاهی و شناسایی درست تحریفات شناختی خود می‌تواند به آن‌ها پاسخ داده و آن‌ها را رد کند. با رد مکرر این تحریفات

کم کم خطاهای شناختی محو شده و یا تفکری متقابل و منطقی تر جایگزین می‌شود. (تلخیص و برداشت از برنز، ۱۳۹۸: ۱-۱۸ / تی‌بک، ۱۳۹۱: ۱-۲۰) «آرون تی‌بک» معتقد است افکار و نگرش‌های منفی و بدبینانه افراد در ارتباط با خود، دیگران، جهان هستی و آینده زمینه‌ساز بسیاری از گفتارها یا رفتارهای ناسازگارانه است که منجر به روان‌رنجوری و افسردگی می‌شود. از سوی دیگر، افرادی که بنا بر دلایلی (از جمله: رویدادهای تلخ زندگی، عوامل ارثی و...) از بیماری افسردگی رنج می‌برند، خواه ناخواه نگرشی منفی و بدبینانه نسبت به خود، عملکرد خود، دیگران، محیط پیرامون، آینده و در نهایت، جهان هستی دارند.

۲-۲. انواع خطاهای شناختی

این خطاها اگرچه بسیارند، ولی بر طبق نظریه آرون تی‌بک به ۱۷ نوع خطا تقسیم می‌شوند که در بعضی کتب به دلیل ادغام خطاها در زیر یک مجموعه، تعداد ۱۰ خطا بیان شده است (برنز، ۱۳۹۸: ۱۹-۲۲)

* نتیجه‌گیری‌های شتابزده که خود شامل ذهن خوانی و پیش‌گویی می‌باشد.

۱- ذهن خوانی (mind reading):

شخص فکر می‌کند بدون شواهد کافی می‌داند که دیگران به چه چیزی فکر می‌کنند.

۲- پیش‌گویی (future telling):

شخص پیش‌بینی می‌کند که حوادث آینده بد از آب درمی‌آید یا خطرات زیادی در آینده ایجاد خواهد شد.

* درشت‌نمایی که خود شامل فاجعه‌سازی و تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز می‌باشد.

۳- فاجعه‌سازی (catastrophizing):

شخص معتقد است هرچه اتفاق افتاده یا خواهد افتاد، به شدت نامطلوب و غیرقابل تحمل است.

۴- تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز (over generalizing):

شخص بر پایه یک حادثه، الگوهای منفی را به صورت همیشه یا هرگز استنباط می‌کند.
*شخصی سازی که نقطه مقابل آن سرزنش‌گری است.

۵- شخصی سازی (personalizing):

شخص علت بروز حوادث را به خود نسبت می‌دهد و سهم دیگران را در بروز مشکلات نادیده می‌گیرد. در واقع، شخصی سازی نوعی سرزنش‌گری خود محسوب می‌شود.

۶- سرزنش‌گری (blaming):

شخص دیگران را علت بروز حوادث و مشکلات و احساسات منفی خود می‌داند و مسئولیت تغییر رفتار خود را فراموش می‌کند.

*بایداندیشی که به نوعی در تقابل با تأسف‌گرایی (کشکول ای کاش) قرار دارد.

۷- بایداندیشی (should):

شخص به جای این که حوادث را بر پایه چیزی که هستند، ارزیابی کند، بیش‌تر آن‌ها را بر پایه چیزی که باید باشند، تفسیر می‌کند.

۸- تأسف‌گرایی یا کشکول ای کاش (regret orientation):

شخص به جای این که در حال حاضر به کاری فکر کند که از دستش برمی‌آید، بیش‌تر به این مسئله می‌اندیشد که ای کاش در گذشته بهتر عمل می‌کرده و دائماً افسوس گذشته را می‌خورد.

* فیلتر منفی که خود به خود با بی‌توجهی به جنبه‌های مثبت همراه است و استدلال‌های هیجانی و احساسی را نتیجه می‌دهد.

۹- فیلتر منفی (negative filter):

شخص تقریباً همه جنبه‌های منفی را می‌بیند و به جنبه‌های مثبت توجه نمی‌کند و تحت تأثیر یک حادثه منفی همه واقعیات را تیره و تار می‌بیند.

۱۰- نادیده گرفتن و بی‌توجهی به امور و جنبه‌های مثبت (discounting positives):

شخص مدعی است که کارهای مثبت خودش یا دیگران پیش پا افتاده و ناچیز هستند و اصرار بر مهم نبودن آن‌ها دارد و این باعث می‌شود که شادی از زندگی دور شده و به احساس ناشایسته بودن برسد.

۱۱- استدلال‌های هیجانی و احساسی (emotional reasoning):

شخص از احساسات خود که غالباً منفی هستند، برای تفسیر واقعیات استفاده می‌کند.

* تفکر دو قطبی یا تفکر همه یا هیچ که شکل حاد آن برچسب زدن می‌باشد.

۱۲- تفکر دو قطبی یا تفکر همه یا هیچ (dichotomous thinking):

شخص به وقایع پیرامون و انسان‌های اطراف خود با دید همه یا هیچ می‌نگرد. همه چیز را سفید و در غیر این صورت، سیاه می‌بیند. هر چیز کمتر از کامل، شکست بی‌چون و چراست. به عبارتی، حد وسط در این تفکر وجود ندارد.

۱۳- برچسب زدن (labeling):

شخص به خود و دیگران صفات کلی و منفی را نسبت می‌دهد. به نوعی شکل حاد تفکر همه یا هیچ است. به عبارتی، در این نوع خطا، تفکر همه یا هیچ به شکل هیچ هیچ درمی‌آید و همه چیز و همه کس منفی و دارای صفات منفی است.

* مقایسه‌های ناعادلانه و قضاوت‌گرایی که خود می‌تواند نتیجه نادیده‌انگاری شواهد متناقض با تفکر باشد.

۱۴- مقایسه‌های ناعادلانه (unfair comparisons):

شخص حوادث را طبق معیارهای ناعادلانه تفسیر می‌کند و حتی خود را با همین روش با دیگران مقایسه می‌کند.

۱۵- قضاوت گرایبی (judgment focus):

شخص به جای این که خودش یا دیگران و حوادث پیرامونش را بپذیرد و آن طور که هست، ارزیابی کند، اغلب آن‌ها را در قالب قضاوت‌های سیاه و سفید می‌نگرد و ارزیابی‌ها و قضاوت‌ها را براساس معیارهای دل‌بخوایی انجام می‌دهد.

۱۶- نادیده‌انگاری شواهد متناقض (ignoring counter evidences):

شخص شواهد و استدلال‌های ناهمخوان با تفکر خود را رد می‌کند و در نتیجه، همیشه فکر خود را تأیید شده می‌داند.

۱۷- (what if) چه می‌شد اگر:

شخص دایم از خودش سؤال می‌کند که چه می‌شود اگر اتفاق خاصی بیافتد؟ و البته هرگز از پاسخ راضی نمی‌شود. (لیهی، ۱۳۸۸).

شایان توجه است که علی‌رغم در نظر گرفته شدن خطای چه می‌شد اگر، به عنوان هفدهمین نوع از خطاهای شناختی تی‌بک، در کتبی که رویکرد تقسیم‌بندی ده‌گانه را مدنظر قرار می‌دهند، این خطای شناختی در بین خطاها در نظر گرفته نمی‌شود.

۲-۳. ناصر خسرو و دیدگاه‌های او

حکیم ناصر خسرو قبادیانی، شاعر پرآوازه، تعقل‌گرا و متکلم شیعی است که در سال ۳۹۴ در بلخ متولد شد و به سبب رشد و نموش در مرو، به مروزی شهرت یافت. (حسین فرمند، ۱۳۶۶: ۳۸ و ۴۹). او ابتدا سنی مذهب بود و احتمالاً از فقه احمد حنبل پیروی می‌کرد و در دستگاه حکومتی غزنویان سمت دبیری داشت. پس از افول ستاره بخت آنان و درخشش قومی ناخواسته به نام سلجوقیان به خدمت آنان درآمد. (فروزانفر، ۱۳۵۰: ۱۵۶).

ناصرخسرو یکی از معناگراترین شاعران پارسی زبان است. «ناصرخسرو را مردی می‌یابیم که می‌کوشد زندگی را با اخلاق و با گذراندن غرض و هدف بگذراند.» (هانسیرگر، ۱۳۸۰: ۲۶). در نظام اندیشگانی ناصرخسرو، هدف اصلی از شعر و ادبیات، تعلیم، ارشاد و نصیحت‌گری است. «خاصیت عمده شعر ناصرخسرو اشتغال آن بر مواظ و حکم است.» (صفا، ۱۳۶۶: ۴۵۴). تبلیغ، ارشاد و تعلیم همواره مد نظر ناصرخسرو بوده است، به نحوی که آن را تکلیفی برای خود به حساب می‌آورده است.

«در قرن پنجم هجری ناآرامی‌ها سیاسی و شرایط نابسامان اجتماعی که حاصل سیر شتابان دگرگونی در حکومت‌ها و مسایل مرتبط با آن بود، لزوم توجه به بحث‌های اخلاقی را آشکارتر کرد... حساسیت به امر تعلیم و پرورش اخلاقی با شدت گرفتن فعالیت‌های اسماعیلیه در قرن پنجم به اوج خود رسید... تعلیم در نظر اسماعیلیه و ناصرخسرو چنان اهمیت داشت که آنان را اهل تعلیم می‌نامیدند.» (تلخیص از مشرف، ۱۳۸۷: ۶۶). از این جهت ناصرخسرو تمام سعی خود را به کار می‌گیرد تا مخاطب خود را به آنچه در نظر و جهان‌بینی او مهم شمرده می‌شود، فرابخواند. «اشعار ناصرخسرو آینه تمام‌نمای ارزش‌های اخلاقی و تفکر دینی است.» (رادمنش، ۱۳۹۲: ۸).

اشعار وی بعضاً منحصر به شخص خود او می‌باشد، به طوری که می‌توان سبک شخصی برای اشعار ناصرخسرو قایل شد. «چیزی که سیمای ناصرخسرو را در میان شاعران سنتی این سرزمین ممتاز و متفاوت جلوه می‌دهد، پابندی و تعهد او به نوعی ایدئولوژی و ایمان و تلاش بی‌درنگ در مسیر ابلاغ و گسترش آن در متن حیات انسان‌هاست. این همان عنصری است که شعر او را از دایره سنت و آیین دیرپای شعر کهن فارسی بیرون می‌کند و به گونه‌ای شعری آرمان‌دار و ابلاغ‌گر درمی‌آورد.» (درگاهی، ۱۳۷۸: ۱۸). ناصرخسرو از هر فرصتی برای انتقاد و شکوه‌گری بهره می‌جوید. گویی شکواییه اساس شعر گویی برای شاعر است.

«ناصر خسرو در نقد و نکته‌گیری از طیف‌های مختلف اجتماعی، پیشاهنگ همه شاعران اجتماعی و همه کسانی که شعر او را به شلاق انداز و تازیانه بیداری بدل کرده‌اند، بوده است.» (همان: ۹۷).

اندیشه‌ها و دیدگاه‌های ناصر خسرو در اشعارش به وضوح دیده می‌شود و همواره سعیش بر این بوده که آن‌گونه که شعر می‌گفته، رفتار نماید. «او همان‌طور که می‌اندیشیده، شعر گفته و همان‌طور نیز زندگی و رفتار کرده است. زندگی ناصر خسرو به هم پیوسته و همانند است. کرداری داشته است مطابق اعتقاد خویش و شعری نمودار هر دو، می‌توان گفت شعر ناصر خسرو از نظر محتوی و صورت واژگان و آهنگ و اوج و فرود و شتاب و درنگ همان ساحت اندیشه اوست در قالب وزن و کلمات.» (یوسفی، ۱۳۷۷: ۷۶).

ناصر خسرو را در تذکره‌ها گاه با شهرت علوی مذکور داشته‌اند و این شهرت مأخذ درستی ندارد، گویا ناشی از سرگذشت مجعولی است که برای او نوشته و به او نسبت داده شده است و در آن سرگذشت نسب ناصر خسرو به پنج واسطه به امام علی بن موسی الرضا می‌رسد، شاید به سبب علاقه او به آل علی (ع) و اظهار این علاقه شدید در آثار خود چنین نسبتی برای او پیدا و مشهور شده باشد. (محقق: ۱۳۷۹: ۱۲). به هر حال، حتی دولت‌شاه هم در تذکره الشعراء، نسبت سیادت را به ناصر خسرو به عنوان شهرت ضعیف ذکر می‌کند. همه آثار ناصر خسرو به بیانی ساده و روان و با زبانی کهن و استوار نوشته شده و یکی از منابع بسیار خوب برای یافتن اصطلاحات فلسفی و کلامی است که در زبان فارسی به کار می‌آید و چون کتب کلامی او هم به لحن فلسفی و اثباتی نگاشته شده، فهم آن‌ها محتاج اطلاع از مقدمات فلسفی است. همه کتاب‌های ناصر خسرو به طبع و چاپ رسیده است. (وزین‌پور: ۱۳۸۵: ۱۳۰). در چکامه‌های ناصر خسرو معمولاً ابیاتی معترضانه خطاب به زمین و آسمان، خدا، فلک، بخت و مردم زمانه‌اش وجود دارد. بسامد شکواییه در شعر ناصر خسرو بالاست، اما کیفیت و سبک شکواییه در دیوان ناصر خسرو، همچون بسیاری دیگر از مضامین و انواع شعری، شکلی منحصر به فرد یافته است که مستقیماً از بینش و هستی‌شناسی خاص وی نشأت می‌گیرد. قصد او از این شکوه‌گری‌های بسیار، نه فقط

حسب حال و بث الشکوی، بلکه انتقاد به قصد اصلاح و روشنگری، تعلیم، ارشاد و اصلاح فردی و اجتماعی هم هست. بدین ترتیب، شکوه‌گری‌های ناصر خسرو معمولاً لحنی پندآموز و نصیحت‌وار می‌یابد. (اسکویی: ۱۳۹۴: ۱). از آنجایی که شکواییه‌ها به نوعی می‌تواند با خطاهای شناختی نیز مرتبط باشد و انواعی از خطاهای شناختی را دربر می‌گیرد، بررسی این اشعار، خطاهای شناختی را به ما نشان خواهد داد که منظور نگارندگان در این تحقیق می‌باشد. وفات ناصر خسرو به سال ۴۸۱ اتفاق افتاده و او در آن هنگام هشتاد و هفت ساله بود. (طیبیان: ۱۳۲۱: ۱۵۱).

۲-۴. بررسی و تعیین انواع خطاهای شناختی در دیوان ناصر خسرو

یکی از انواع خطاهای شناختی نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده است که خود شامل ذهن‌خوانی و پیش‌گویی است.

- ذهن‌خوانی: یعنی این که شخص فکر می‌کند، بدون شواهد کافی، دیگران به چه فکر می‌کنند.

در قصیده‌ای که یکی از قصاید شکواییه ناصر خسرو و با مطلع زیر می‌باشد

بر من بیچاره گشت سال و ماه و روز و شب کارها کردند بس نغز و عجب چون بوالعجب

(همان: ۴۳)

شاعر علاوه بر این که شکایات خود را در تنه قصیده بیان می‌کند، به طعن بدخواهان و ستایش خود نیز می‌پردازد و در نهایت، به تعلیم و نصیحت‌گری روی می‌آورد و می‌گوید:

مردم از گاوی پسر پیدابه علم و طاعت است مردم بی‌علم و طاعت گاو باشد بی‌ذنب

طاعت و احسان و علم و راستی را برگزین گوش چون داری به گفت بوقماش و بوقنب

(همان: ۴۴)

ناصر خسرو در همین قصیده با خطای «ذهن خوانی» شکایت و شکواییه خود را این گونه عنوان می کند:

عامه بر من تهمت دینی و فضلی می نهند بر سرم فضل م آورد این همه شور و چلپ

(همان: ۴۳)

در واقع، شاعر بدون شواهد کافی با خوانش ذهن دیگران، آن‌ها را متهم می کند به این که به او تهمت دینی می زنند و خودش علت یابی کرده، می گوید: علت آن فضل من است.

در قصیده‌ای با مطلع:

بنالم به تو ای علیم قدیر ز اهل خراسان صغیر و کبیر

(همان: ۱۷۵)

که یک قصیده شکواییه چند موضوعی است، تنه قصیده به چند بخش شکواییه، طعن بدخواهان و ستایش خویشان و نهایتاً به تعلیم و نصیحت‌گری تقسیم شده است. ابتدا را با شکایت و ناله شروع می کند و بعد با طعنه به بدخواهان می گوید:

چه کردم که از من رمیده شدند همه خویش و بیگانه بر خیر خیر

(همان: ۱۷۵)

و بعد این گونه به ستایش خود می پردازد که:

ادب را به من بود بازو قوی به من بود چشم کتابت قریر

(همان: ۱۷۵)

بعد به نصیحت‌گری مشغول شده، می گوید:

گر از تو چو از من نفور است خلق تو را به، مکن هیچ بانگ و نفیر

(همان: ۱۷۶)

در ادامه بلافاصله با «ذهن خوانی»، جهال خلق را متهم به این می‌کند که «با این که دلی پر از درد دارد، ولی جاهلان حتی به این دل پردرد او هم پر از اندوه و ناله هستند» یعنی با خوانش ذهن آن‌ها این‌گونه می‌پندارد که گویی آنان حتی به دل پر درد او نیز راضی نیستند، چه رسد به شادی او و در واقع، جهال خلق مجازاً کل مخلوقات اطراف ناصر خسرو در نظر وی محسوب می‌شوند و می‌گویند:

دلم پر ز درد است و جهال خلق
ز من جمله زینند دل پر زحیر

(همان: ۱۷۶)

برای شواهد بیشتر از این خطای شناختی رجوع کنید به دیوان ناصر خسرو، نسخه‌علی‌زاده:

دیوان: ۵۱، بیت ۹۵۵؛ همان: ۱۰۱، ابیات ۲۲۷۴-۲۲۷۶؛ همان: ۱۷۶، بیت ۴۲۹۸.

-پیش‌گویی مورد دیگر از خطاهای شناختی که از نوع نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده است، خطای پیش‌گویی است؛ یعنی شخص پیش‌بینی می‌کند که حوادث آینده بد از آب درمی‌آید یا خطرات زیادی در آینده ایجاد خواهد شد. ناصر خسرو در قصیده‌ای با مطلع:

ای روی داده صحبت دنیا را
شادان و برافراشته آوا را

(همان: ۲۶)

ضمن این که به مذمت دنیا و دنیاطلبی می‌پردازد و از دنیا با عنوان گنده پیر جادوی رعنا یاد می‌کند، در مورد حادث و قدیم بودن آن صحبت کرده، معتقد به حادث بودن دنیا است و می‌گوید:

عالم قدیم نیست سوی دانا
مشنو محال دهری شیدا را

(همان: ۲۷)

در ادامه به نابودی دنیا و برگشت جان به عالم مجرد می‌پردازد و عاقلان را به تفکر دعوت می‌کند و بعد انسان‌ها را به دوری از غرور و صبر و شکیبایی فرامی‌خواند و می‌گوید:

غرّه مشو به زور و توانایی

کآخر ضعیفی است توانا را...

صبر است کیمیای بزرگی‌ها

نستود هیچ دانا صفرا را

(همان: ۲۷)

شاعر در همین قصیده‌ه پراز پند و اندرز، در دنیایی که بی‌وفایی آن واقعیتی اجتناب‌ناپذیر است، بدبینانه معتقد است آن‌چه مربوط به فردا و آینده می‌باشد، بد و ناگوار خواهد بود و این‌گونه دچار خطای «پیش‌گویی» شده، می‌گوید:

لیکن وفا نیاید ازو فردا امروز دید باید فردا را

(همان: ۲۷)

در قصیده دیگر با مطلع:

باز جهان تیز پر و خلق شکار است

باز جهان را بجز شکار چه کار است

(همان: ۵۴)

شاعر باز هم به مذمت جهان می‌پردازد و البته همنشینی با آن را مایه ننگ و عار دانسته، می‌گوید:

صحبت دنیا مرا نشاید ازیراک صحبت او اصل ننگ و مایه عار است

(همان: ۵۴)

در ادامه غرور به جاه و مقام دنیایی را اشتباه و افتخار را به داشتن علم و تفکر درست می‌داند و می‌گوید:

ای شده غرّه به ملک و مال و جوانی هیچ بدینها نه جای فخار است

فخر به خوبی و زر و سیم زنان راست فخر من و تو به علم و رای و وقار است

(همان: ۵۵)

در همین قصیده که با پند و نصیحت گری دنبال می‌شود، ناصر خسرو با خطای «پیش‌گویی» هر آنچه را که از دنیا و جهان به انسان‌ها می‌رسد، بسیار بد و ناگوار دانسته و دسته گل آن را برابر پشته خار می‌داند و این چنین می‌گوید که:

دسته گل گر تو را دهد تو چنان دانک دسته گل نیست آن که پشته خار است

(همان: ۵۵)

برای شواهد بیش‌تر از این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو نسخه علیزاده:

دیوان: ۸۱ بیت ۱۷۵۸؛ (همان: ۹۰) بیت ۱۹۸۹؛ همان: ۹۲، بیت ۲۰۳۶؛ همان: ۹۳، بیت ۲۰۶۰.

خطای شناختی درشت‌نمایی که خود شامل فاجعه‌سازی و تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز می‌باشد.

- فاجعه‌سازی: یعنی این که شخص معتقد است هر چه اتفاق افتاده یا خواهد افتاد، به شدت نامطلوب و غیرقابل تحمل است. در قصیده معروف با مطلع:

آزرده کرد کژدم غربت جگر مرا گویی زبون نیافت ز گیتی مگر مرا

(همان: ۱۹)

ناصر خسرو به غربت و دل‌تنگی‌های خود در درهٔ یمگان اشاره می‌کند. غم غربت، نوستالژی که به معنای برگشت (nostos) و رنج و حسرت (algos) نسبت به گذشته از دست رفته است (Hornby 3003: 840)، حسرت و دل‌تنگی نسبت به گذشته و اشتیاق مفروط به بازگشت به گذشته، احساس دل‌تنگی برای وطن، خانواده، دوران کودکی، اوضاع خوش سیاسی، اقتصادی، مذهبی، در گذشته است. (آشوری ۱۳۸۱: ۴۵/ باطنی ۱۳۶۸، ذیل ماده غربت).

از آنجا که ناصر خسرو به تقلید کورکورانه و بی‌چون و چرا اعتقادی نداشت و ذهن جستجوگرش در پس هر ظاهری به دنبال کشف باطن بود و اندیشه کنجکاو وی پذیرای ظاهر نبود، شروع به ستیز با آداب و سنن رایج در جامعه عصر خود کرده، به گونه‌ای که برخی منتقدان و ناقدان ادبی وی را «شجاع‌ترین و صریح‌ترین نماینده فکر اعتراض در ادب فارسی» به حساب آورده‌اند. (ندوشن، ۱۳۵۵، ص ۵۰). اقامت در یمگان خاطرات تلخ و شیرینی را فراروی وی قرار می‌دهد. گرچه این کوچ و اقامت اجباری باعث به وجود آمدن آثار وزینی از وی شد، اما جگر وی را نیز سوزانده است. او مسایل و مشکلاتی را که برایش ایجاد شده، به صورتی «فاجعه‌آمیز» بیان می‌دارد و در ادامه قصیده می‌گوید:

گویم چرا نشانه تیر زمانه کرد
چرخ بلند جاهل بیدادگر مرا

(همان: ۱۹)

که علاوه بر «فاجعه‌سازی» و بیان نامطلوب بودن و غیر قابل تحمل بودن شرایط، با نوعی خطای شناختی «برچسب زدن» به چرخ زمانه نیز همراه است. او شکایت خود را ادامه می‌دهد و از این که مدار دهر و روزگار بر فضل و عدل نمی‌گردد می‌نالد و چنین بیان می‌کند که:

گر بر قیاس فضل بگشتی مدار دهر
جز بر مقرّ ماه نبودی مقرّ مرا
نی‌نی که چرخ و دهر ندانند قدر فضل
این گفته بود گاه جوانی پدر مرا

(همان: ۱۹)

شاعر در همین قصیده از این که روزگار بی‌مایه و بی‌اهمیت این چنین وی را در کمال فضل و اهمیت، خوار و ذلیل کرده، می‌نالد و آن را «فاجعه‌آمیز» می‌داند و البته علاوه بر «فاجعه‌سازی» مطلب را با «برچسب زدن» به دهر همراه می‌کند و می‌گوید که دهر بی‌خطر و بی‌اهمیت او را خوار و زار کرده است:

گر در کمال و فضل بود مرد را خطر
چون خوار و زار کرد پس این بی‌خطر مرا.

(همان: ۱۹)

در قصیده دیگر با مطلع:

بر من بیچاره گشت سال و ماه و روز و شب کارها کردند بس نغز و عجب چون بوالعجب

(همان: ۴۳)

ناصر خسرو از همان ابتدا مطلب را با «فاجعه سازی» و نامطلوب بودن و غیر قابل تحمل بودن شرایطی که روزگار برایش رقم زده، می آغازد و به همین ترتیب ادامه می دهد که:

گشت بر من روز و شب چندان که گشت از گشت او موی من مانند روز و روز من مانند شب

(همان: ۴۳)

که اوج «فاجعه سازی» را در مصرع دوم بیت اخیر بیان می دارد. در قصیده دیگر به مطلع:

چون که نکو ننگری جهان چون شد خیر و صلاح از زمانه بیرون شد

(همان: ۹۸)

باز هم شاعر از همین ابتدا مطلب را با «فاجعه سازی» آغاز می کند و خیر و صلاح را از زمانه و روزگار دور شده می داند و چنین ادامه می دهد که:

هیچ دگرگون نشد جهان جهان سیرت خلق جهان دگرگون شد

(همان: ۹۸)

ناصر خسرو در ادامه قصیده به خراسان می پردازد و از این که خراسان این چنین جایگاه تسلط بیگانگان شده، می نالد و این مسئله را «فاجعه آمیز» می داند و این فاجعه سازی را این گونه بیان می کند که:

خاک خراسان که بود جای ادب معدن دیوان ناکس اکنون شد ...

ملک سلیمان اگر خراسان بود چون که کنون ملک دیو ملعون شد

(همان: ۹۹)

و بعد، از این که ناقصان به امیری رسیده‌اند، شکایت می‌کند و چون فضل و دانش با نقص و کاستی روبه‌رو شده، «فاجعه‌سازی و فاجعه‌آمیز بودن» آن را این‌گونه بیان می‌دارد که:

لاجرم ار ناقصان امیر شدند فضل به نقصان و نقص به افزون شد

(همان: ۹۹)

در واقع، ناصر خسرو گرچه در درهٔ یمگان است، ولی همواره به فکر خراسان می‌باشد.

«ناصر خسرو از منطقهٔ یمگان به خراسان سلام و درودی شکایت‌آمیز می‌فرستد و با یادآوری حوادث تلخ و گزنده‌ای که بر اثر تسلط سلجوقیان بر زادگاهش رخ داده است، به مردم هشدار می‌دهد که فریب دنیا را نخورند.» (شعار ۱۳۷۹: ۶۱).

و در ادامه این‌گونه نصیحت‌وار با دیگران صحبت می‌کند و این نصیحت و هشدار را این‌گونه بیان می‌کند که:

دل به گروگان این جهان ندهم گرچه دل تو به دهر مرهون شد
سوی خردمند گرگ نیست امین گر سوی تو گرگ نحس مأمون شد

(همان: ۹۹)

در واقع، امین شدن گرگ صفتان را برای مردم «فاجعه‌آمیز» دانسته و در ادامه می‌گوید:

سوی تو ضحاک بدهنر از طبع بهتر و عادل‌تر از فریدون شد
تات بدیدم چنین اسیر هوی بر تو دلم دردمند و پر خون شد

(همان: ۹۹)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی رجوع شود به:

دیوان: ۲۳، بیت ۱۸۵؛ همان: ۴۲، ابیات ۶۹۶-۶۹۷؛ همان: ۱۰۷، ابیات ۲۴۳۸-۲۴۳۹؛ همان: ۱۷۵، ابیات ۴۲۶۰-۴۲۶۱.

- تعمیم افراطی و مبالغه آمیز: در این خطای شناختی شخص بر پایه یک حادثه، الگوی منفی را به صورت همیشه یا هرگز استنباط می کند. در قصیده‌ای به مطلع:

ای گنبد گردنده بی‌روزن خضرا
با قامت فرتوتی با قوت برنا

(همان: ۱۶)

ناصر خسرو از فلک با «برچسب» مادر بی‌مهر یاد می کند و جسم خود را در احاطه این مادر بی‌مهر و روح خود را در احاطه هر دو می داند و می گوید:

فرزند توایم ای فلک ای مادر بی‌مهر ای مادر ما چون که همی کین کشی از ما...

تن خانه‌ی این گوهر والای شریف است تو مادر این خانه و این گوهر والا

(همان: ۱۶)

در ادامه شاعر می گوید هر قدر هم کوشش کنیم این تن را زیبا و دل‌نشین بگردانیم، «هرگز» عملی نخواهد بود، چرا که تن را زندان دانسته و زیباسازی زندان تأثیر و معنایی برای روح ندارد. در واقع، ناصر خسرو با «تعمیم افراطی و مبالغه آمیز» این چنین زندان تن را ترسیم می کند که:

زندان تو آمد به سزا این تن و زندان
زیبا نشود گرچه بیوشند به دیا

(همان: ۱۶)

همچنین در قصیده معروف با مطلع:

آزرده کرد کژدم غربت جگر مرا
گویی زبون نیافت ز گیتی مگر مرا

(همان: ۱۹)

که شاعر به غربت و دل‌تنگی‌های خود در یمگان اشاره دارد، از همان ابتدا با «تعمیم افراطی» اشاره دارد که گویی فقط وی گرفتار رنج و حسرت و نوستالژی غربت شده است. وی این «تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز» را ادامه می‌دهد تا به تن و جسم خود می‌رسد و با «برچسب» ناکس و نفور از آن یاد می‌کند و می‌گوید «هرگز» همسایه و همراهی بدتر از این تن در غربت نمی‌توانست داشته باشد و می‌گوید:

ای ناکس و نفایه تن من در این جهان همسایه‌ای نبود کس از تو بتر مرا

(همان: ۲۰)

در قصیده دیگر با مطلع:

بر من بیچاره گشت سال و ماه و روز و شب کارها کردند بس نغز و عجب چون بوالعجب

(همان: ۴۳)

که ناصر خسرو از همان ابتدا مطلب را با «فاجعه‌سازی» و نامطلوب و غیرقابل تحمل بودن شرایط بیان می‌کند، در ادامه این گونه می‌گوید که «هرگز» کسی در غربت یمگان نامی از وی نمی‌برد و مطلب و اشعار او را نمی‌خواند و با «تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز» این را به جاهل و عالم نسبت می‌دهد و می‌گوید:

کس نخواند نامه من کس نگوید نام من جاهل از تقصیر خویش و عالم از بیم شغب

(همان: ۴۳)

در قصیده بعدی با مطلع:

این جهان خواب است ای پور شباب شاد چون باشی بدین آشفته خواب

(همان: ۴۹)

ناصر خسرو با «فیلتر منفی» به وصف جهان می‌پردازد و بعد با پند و اندرز، به پرهیز از دنیا را اشاره می‌کند و می‌گوید:

دل بر این آشفته خواب اندر مبند پیش کو از تو بتابد تو بتاب

زین سراب تشنه گش پرهیز کن تشنگان بسیار کشته است این سراب

(همان: ۵۰)

در ادامه شاعر می گوید اگرچه دنیا بی خیر است، ولی می توان در آن به خیر ناب و کامل رسید و با « افراطی و مبالغه آمیز» این گونه بیان می کند که اگرچه گیتی «هرگز» دارای فضل نبوده، ولی انسان اگر بخواهد، می تواند در آن به فضل و فاضلی برسد:

گرچه بی خیر است گیتی مر تو را زو شود حاصل به دنیا چیز ناب...

گرچه در گیتی نیابی هیچ فضل مرد ازو فاضل شده است و زودیاب

(همان: ۵۰)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو، نسخه علیزاده:

دیوان: ۵۵؛ ابیات ۱۰۳۷ و ۱۰۴۴؛ همان: ۵۸؛ ابیات ۱۱۳۳، ۱۱۳۵ و ۱۱۳۸؛ همان: ۶۵؛ بیت ۱۳۲۹؛ همان: ۷۱، بیت ۱۴۸۴.

دیگر خطای شناختی، شخصی سازی است که نقطه مقابل سرزنش گری می باشد و در واقع، نوعی انتزاع گزینشی محسوب می گردد.

- شخصی سازی: نوعی انتزاع گزینشی است، شخص علت بروز حوادث را به خود نسبت می دهد و سهم دیگران را در بروز مشکلات نادیده می گیرد. در واقع، گونه ای از سرزنش گری خود به حساب می آید. در قصیده معروف شکواییه با مطلع:

آزرده کرد کژدم غربت جگر مرا گویی زبون نیافت ز گیتی مگر مرا

(همان: ۱۹)

ناصر خسرو در حین شکایت از غربت بعضاً، باعث و بانی چنین آزمایش و ابتلا به روزگار سختی را «تن و جسم خودش» می داند و با «انتزاع گزینشی و شخصی سازی» چنین می گوید:

ای ناکس و نغایه تن من در این جهان همسایه‌ای نبود کس از تو بتر مرا...

بر من تو کینه‌ور شدی و دام ساختی وز دام نه بود اثر نه خبر مرا ...

اکنون که شد درست که تو دشمن منی نیز ازدو دست تو نگوارد شکر مرا

(همان: ۲۰)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به دیوان ناصر خسرو، نسخهٔ علیزاده:

دیوان: ۲۱۷، ابیات ۵۳۷۴-۵۳۷۵؛ همان: ۲۴۱، بیت ۶۰۲۴.

- سرزنش‌گری: در این خطای شناختی شخص دیگران را علت بروز مشکلات و احساسات منفی خود می داند و مسئولیت تغییر رفتار خود را فراموش می کند. در قصیده‌ای با مطلع:

به چه ماند جهان مگر به سراب پس او تو چون روی به شتاب

(همان: ۴۱)

ناصر خسرو به مذمت دنیادوستی می پردازد و انسان‌ها را از رفتن به دنبال این جهان سراب گونه باز می دارد و آن‌ها را به بررسی اعمال خویش فرامی خواند تا گرفتار عقاب آن دنیا نشوند و می گوید:

گر نه ای مست وقت آن آمد که بدانی سراب را ز شراب ...

نیک بنگر به روزنامهٔ خویش در میماید خار و خس به خراب ...

به حرام و خطا چون نادانان مفروش ای پسر حلال و صواب ...

کارهای چپ و بلایه مکن که به دست چپت دهند کتاب

(همان: ۴۱-۴۲)

بعد در ادامه با «سرزنش گری» دیگران را مایه عذاب و رنج خود دانسته و می گوید:

خود نبینی مگر عذاب و عنا
چون نمایی مرا عنا و عذاب
چون از آن روز بر نیندیشی
که بریده شود در او انساب

(همان: ۴۲)

در قصیده دیگر با مطلع:

ای آن که جز طرب نه همی بینمت
گر مردمی ستور مشو مردمی طلب

(همان: ۴۸)

ناصر خسرو در این قصیده انسان‌ها را به حالت پند و اندرز از این که فقط به دنبال لذات حیوانی باشند، بر حذر می‌دارد و می‌گوید:

بر لذت بهیمی چون فتنه گشته‌ای
بس کرده‌ای بدانکه حکیمت بود لقب

(همان: ۴۸)

در ادامه با «سرزنش گری» افرادی را که مبتلا به افعال بد هستند، مورد خطاب قرار داده و اجداد و پدران آن‌ها را مسئول افعال بد آن‌ها معرفی می‌کند و می‌گوید:

و امروز نیستید پشیمان ز فعل بد
فعل بد از پدر به تو مانده است منتسب

(همان: ۴۹)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو، نسخه‌ علیزاده:

همان: ۷۷، ابیات ۱۶۳۴، ۱۶۴۳-۱۶۴۴ و ۱۶۴۸؛ همان: ۹۲، ابیات ۲۰۳۴-۲۰۳۷؛ همان: ۱۰۷،
۲۴۳۱-۲۴۲۹ و ۲۴۳۷-۲۴۳۹؛ همان: ۲۲۹، بیت ۵۶۹۷.

خطای شناخت بایداندیشی که به نوعی در تقابل با تأسف گرای (کشکول ای کاش) قرار دارد.

- بایداندیشی: یعنی این که شخص به جای این که حوادث را بر پایه چیزی که هستند، ارزیابی کند، بیش تر آن‌ها را بر پایه چیزی که باید باشند، تفسیر می‌کند. در قصیده‌ای با مطلع:

هر که گوید که چرخ بیکار است پیش جانش ز جهل دیوار است

(همان: ۷۰)

ناصر خسرو باز هم چرخ روزگار را مورد مذمت قرار داده و می‌گوید روزگار هرگز بیکار نمی‌نشیند و شبانه روز در صدد آزار انسان‌هاست:

کس ندید ای پسر نه نیز شنود هیچ‌گرده‌ای که بیکار است
چون نکو ننگری که چرخ به روز همچو نیل است و شب چو گلزار است

(همان: ۷۰)

در ادامه ناصر خسرو به این می‌پردازد که شخص باخرد قاعداً «باید» با خردمندان نشست و برخاست داشته باشد و خردمندان در مورد مسایل و روزگار بیندیشد و این «بایداندیشی» را در کلام شاعر می‌رساند:

زیر دستانت چون که بی‌خردند چون تو را عقل و هوش و گفتار است

(همان: ۷۰)

در واقع، شاعر تأکید دارد که هر کس خرد دارد، باید زیردستانش هم خردورز باشند. در قصیده بعدی با مطلع:

ای خوانده کتاب زند و پازند زین خواندن زند تا کی و چند

(همان: ۸۹)

شاعر در این قصیده به برابری قول و فعل اشاره می‌کند و می‌گوید:

از فعل منافقی و بی‌باک
در فعل به فضل شو بیفزای

و ز قول حکیمی و خردمند
وز قول رو اندکی برورند

(همان: ۸۹)

در ادامه شاعر با اتکا به «بایداندری» می‌گوید اگر می‌خواهی پند بدهی، «باید» خودت عمل‌کننده به پندها و قول‌هایی که می‌دهی، باشی و قول و فعل برابر را مورد تأکید قرار داده و می‌گوید:

پندم چه دهی نخست خود را
محکم کمری ز پند در بند

چون خود نکنی چنان که گویی
پند تو بود دروغ و ترفند

(همان: ۸۹)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو، نسخه علیزاده:

دیوان: ۳۸، بیت ۵۸۹؛ همان: ۱۹۴، ابیات ۴۷۶۰، ۴۷۶۲، ۴۷۶۵، ۴۷۶۷-۴۷۶۸، ۴۷۷۰، ۴۷۷۹ و ۴۷۸۲؛ همان: ۱۹۵، ابیات ۴۷۸۶-۴۷۸۷، ۴۷۹۴-۴۷۹۵ و ۴۷۹۹؛ همان: ۲۰۷، بیت ۵۱۱۹.

خطای شناختی فیلتر منفی که خودبه‌خود با بی‌توجهی به جنبه‌های مثبت و استدلال‌های هیجانی و احساسی می‌تواند همراه باشد.

- فیلتر منفی: در این خطای شناختی شخص تقریباً همه جنبه‌های منفی را می‌بیند و به جنبه‌های مثبت توجه نمی‌کند و تحت تأثیر یک حادثه منفی همه واقعات را تیره و تار می‌بیند. در واقع، با نوعی انتزاع‌گزینی همراه می‌باشد. در قصیده به مطلع:

ای شب یاران چو ز هجران طناب
علت خوابی و تو را نیست خواب

(همان: ۴۴)

شاعر در وصف شب می‌سراید و گاه از مکر شب و با «برچسب» گنده پیر از شب و ماه و ستارگان آن می‌گوید که:

مکر تو صعب است که مردم ز تو هست در آرام و تو خود در شتاب
 تو چو یکی زنگی ناخوب و پیر دخترکان تو همه خوش و شاب
 زادن ایشان ز تو ای گنده پیر هست شگفتی چو ثواب از عقاب

(همان: ۴۴)

گاه شاعر در حرمت شب سخن می‌گوید؛ چرا که زمان دعا را شب می‌داند و در ادامه به شب قدر نیز می‌پردازد و می‌گوید:

حرمت تو سخت بزرگ است از آنک در تو دعا را بگشایند باب ...
 قدر شب اندر شب قدر است و بس برخوان از سوره و معنی بیاب

(همان: ۴۵)

بعد ناگهان شاعر با «فیلتر منفی ذهنی» شب دنیایی را به شب دین ربط می‌دهد و ظلمت جهل را شب دین بیان کرده و در ادامه با همین فیلتر منفی مخلوقات را خفته در راه علم دانسته و دنیا را بدون عدل و دارای اضطراب می‌داند و می‌گوید:

همچو شب دنیا دین را شب است ظلمتش از جهل و ز عصیان سحاب
 خلق نبینی همه خفته ز علم عدل نهان گشته و فاش اضطراب

(همان: ۴۵)

در قصیده دیگر با مطلع:

همه تعریف همی خوانند از این جای خراب آن که بسرشت چنین شخص تورا ز آب و تراب

(همان: ۴۶)

شاعر در واقع، اشاره به این دارد که دنیا محل گذر است و آن که وجود ما را از آب و گل سرشته است، وعده دنیایی فراتر و بالاتر از این دنیا را داده، در حالی که انسان‌ها به جای توجه به آن دنیا، تمام توجهشان به این دنیاست:

آن مقدر که براندست چنین بر سر ما قوت و سستی و خواب و خور و پیری و شباب
 وعده کرده است بدان شهر غریب بسی جامه و نعمت کان خلق ندیده ست به خواب..
 تو بگویی همه کاین وعده درست است ولیک نیست کردار تو اندر خور این خوب جواب
 چون ندانی که چه چیز است همی بوی بهشت نشناسی ز می صاف همی تیره خلاب
 تو بدین تیره از آن صاف بدان خرسندی که به دست اندر گنجشک و بر ابراست عقاب
 (همان: ۴۶)

بعد شاعر با «برچسب» سفله بر جهان، خردمندان را از توجه به آن بازداشته و جهان را سراسر رنج دانسته و با «تعمیم افراطی» «همه» جهان را برابر عذاب می‌داند و با «فیلتر ذهنی و گزینش انتزاعی» می‌گوید:

ای خردمند چه تازی ز پس سفله جهان همچو تشنه ز پس خشک فریبنده سراب
 گر عذاب آن بود ای خواجه کرو رنجه شوی چون نرنجی ز جهان ورنه جهان است عذاب
 سر به سر رنج و عذاب است جهان گر بُهشی مطلب رنج و عذابش چو مقری به حساب
 طلب رنج سوی مرد خردمند خطاست مشمر گرت خرد هست خطا را به صواب
 (همان: ۴۷)

در واقع، شاعر فقط به «جنبه‌های منفی» دنیا پرداخته و سراسر جهان را رنج و عذاب و تیره و تار می‌داند.

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به دیوان ناصر خسرو، نسخه علیزاده:

دیوان: ۴۹، بیت ۹۰۱؛ همان: ۵۰، ابیات ۹۰۴، ۹۰۶-۹۰۸، ۹۱۰-۹۱۱ و ۹۱۶؛ همان: ۵۳، ابیات ۱۰۰۳-۱۰۰۴؛ همان: ۵۴، ابیات ۱۰۳۱ و ۱۰۳۵؛ همان: ۵۵، بیت ۱۰۳۷؛ همان: ۵۸، بیت ۱۱۳۳.

تفکر دو قطبی یا تفکر همه یا هیچ، نوع دیگر از خطای شناختی است که شکل حاد آن برچسب زدن می‌باشد.

- تفکر دو قطبی یا تفکر همه یا هیچ: در این خطای شناختی شخص به وقایع پیرامون و انسان‌های اطراف خود با دید همه یا هیچ می‌نگرد. همه چیز را سیاه یا سفید می‌بیند. هر چیز کمتر از کامل، شکست بی‌چون و چراست، به عبارتی، حد وسط در این تفکر وجود ندارد. در قصیده به مطلع:

بر من بیچاره گشت سال و ماه و روز و شب کارها کردند بس نغز و عجب چون بوالعجب

(همان: ۴۳)

ناصر خسرو از روزگار شکوه و شکایت دارد و با «فاجعه‌سازی» از کارهای دنیا یاد می‌کند و با «برچسب» زن رعنا می‌گوید که شادی و طرب حاصل از گردش روزگار ناپایدار است و تنها راه شاد شدن واقعی را کسب علم و حکمت می‌داند:

ای پسر گیتی زنی رعناست بس عزبا فریب فتنه سازد خویشتن را چون به دست آرد عزب..

علم و حکمت را طلب کن گر طرب جوئی همی تا به شاخ علم و حکمت پر طرب یابی رطب

(همان: ۴۳)

بعد شاعر «با تفکر دو قطبی» تمام کسانی را که به دنبال های و هوی و شادی و طرب هستند، دیوانه می‌داند و در ادامه انسان‌هایی را که به دنبال علم و طاعت نباشند، با همین تفکر با «برچسب» گاو یاد می‌کند:

آن که گویدهای و هوی و پای کوید هر زمان آن به حق دیوانه‌ای باشد مخوان آن را طرب

مردم از گاو ای پسر پیدابه علم و طاعت است مردم بی علم و طاعت گاو باشد بی ذنب

(همان: ۴۳-۴۴)

در قصیده بعدی به مطلع:

ای شب یاران چو از هجران طناب علت خوابی و تو را نیست خواب

(همان: ۴۴)

شاعر از دوری و هجران شکوه و شکایت دارد و البته شب‌های هجران را حاصل مکر روزگار و گشت گیتی می‌داند و با «فیلتر منفی و استدلال هیجانی» علت پیر نشدن دنیا را گرفتن جوانی و شباب از مردم دانسته، می‌گوید:

مکر تو صعب است که مردم ز تو هست در آرام و تو خود در شتاب

زادن ایشان ز تو ای گنده پیر هست شکفتی چو ثواب از عقاب

در تو همی پیری ناید پدید زان که ز مردم تو ربایی شباب

(همان: ۴۴-۴۵)

بعد شاعر از خفتگان علم نه با وصف مردم، که با «برچسب» ذناب و گرگان یاد می‌کند و می‌گوید:

خلق نبینی همه خفته ز علم عدل نهان گشته و فاش اضطراب

این که تو بینی نه همه مردمند بلکه ذنابند به زیر ثياب

(همان: ۴۵)

در ادامه شاعر با «تفکر دو قطبی» دیگران را از بیابان به سوی شهر دعوت می‌کند و در این شهر را علی (ع) می‌داند و هر آنچه غیر این در شهر باشد، خراب و بیاب و ویران دانسته، می‌گوید:

گرت خوش آید سخن من کنون
 ره ز بیابان به سوی شهر تاب
 شهر علوم آن که در او علی است
 مسکن مسکین و مآب متاب
 هر چه جز از شهر بیابان شمر
 بی بر و بی آب و خراب و بیاب

(همان: ۴۶)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو، نسخه علیزاده:

همان: ۴۶، ایات ۸۰۶-۸۰۸؛ همان: ۶۶، ایات ۱۳۳۴-۱۳۳۷؛ همان: ۹۳، بیت ۲۰۷۱؛ همان: ۹۵، ایات ۲۱۱۳، ۲۱۱۹ و ۲۱۲۴؛ همان: ۹۶، ایات ۲۱۴۹-۲۱۵۰؛ همان: ۹۷، ایات ۲۱۷۷، ۲۱۸۰-۲۱۷۹

- برچسب زدن: شکل حاد تفکر همه یا هیچ یا تفکر دو قطبی است. در این خطای شناختی تفکر همه یا هیچ به تفکر هیچ هیچ تبدیل می‌شود؛ یعنی شخص به خود و دیگران صفات کلی و منفی نسبت می‌دهد. به عبارتی، شخص بیش‌تر با ارزیابی و تفکر منفی به خود و دیگران می‌پردازد. در قصیده‌ای با مطلع:

ای گنبد گردنده بی‌روزن خضرا
 با قامت فرتوتی با قوت برنا

(همان: ۱۶)

ناصر خسرو از همان ابتدا با انتزاع‌گزینی و «فیلتر منفی» درباره فلک و گردش روزگار سخن می‌گوید و با «برچسب زدن» فلک را مادر بی‌مهر یاد می‌کند که به دنبال کینه‌ورزی بر دیگران است.

فرزند توایم ای فلک ای مادر بی‌مهر
 ای مادر ما چون که همی کین کشی از ما

(همان: ۱۶)

در ادامه هم شاعر با همین وصف، جهان را با «برچسب» دیو یاد کرده، می‌گوید:

دیو است، جهان صعب فریبندہ مرا و را هشیار خردمند نجسته است همانا

(همان: ۱۷)

بعد شاعر انسان‌ها را به دریافت معنای قرآن پند می‌دهد و افرادی را که به ظاهر آن بسنده می‌کنند، جاهل و خر نام می‌برد و این «برچسب زدن» را این‌گونه بیان می‌کند که:

معنی طلب از ظاهر تنزیل چو مردم خرسند مشو همچو خر از قول به آوا
قندیل فروزی به شب قدر به مسجد مسجد شده چون روز و دلت چون شب

یلدا

قندیل می‌فروز و بیاموز که قندیل بیرون نبرد از دل پرجهل تو ظلما

(همان: ۱۷)

در قصیده بعدی به مطلع:

آزرده کرد کژدم غربت جگر مرا گویی زبون نیافت ز گیتی مگر مرا

(همان: ۱۹)

این قصیده که قصیده معروف شکواییه ناصر خسرو از غربت و تنهایی او می‌باشد، از چرخ و گردش روزگار با «برچسب زدن» یاد کرده و آن را جاهل، بیدادگر، ستور، مگار و غدار می‌داند:

گویم چرا نشانه تیر زمانه کرد چرخ بلند جاهل بیدادگر مرا.....

تا مر مرا تو غافل و ایمن بیافتی از مکر و غدر خویش گرفتی سخر مرا.....

ای گشته خوش دلت ز قضا و قدر به نام چون خویشتن ستور گمانی مبر مرا

(همان: ۱۹-۲۰)

برای شواهد بیشتر از این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو، نسخهٔ علیزاده:
دیوان: ۲۵، آیات ۲۴۲، ۲۵۱-۲۵۲؛ همان: ۲۶، آیات ۲۶۵-۲۶۶، ۲۶۸ و ۲۸۰؛ همان: ۳۸،
آیات ۶۰۸-۶۰۹

از دیگر خطاهای شناختی قضاوت‌گرایی و مقایسهٔ ناعادلانه است که خود می‌تواند نتیجهٔ نادیده انگاری شواهد متناقض با تفکر باشد.

- قضاوت‌گرایی: در این خطای شناختی شخص به جای این که خودش یا دیگران و حوادث پیرامون خود را بپذیرد و آن‌ها را آن‌طور که هست، ارزیابی کند، اغلب آن‌ها را در قالب قضاوت‌های سیاه و سفید می‌نگرد و ارزیابی‌ها و قضاوت‌ها را براساس معیارهای دل‌بخواهی انجام می‌دهد. در قصیده‌ای با مطلع:

به چشم نهان بین نهان جهان را که چشم عیان بین نبیند نهان را

(همان: ۱۸)

شاعر می‌گوید که باید با چشم دل به نهان جهان نگریست نه به ظاهر جهان و نهان جهان را همان مردم آزاده می‌داند که البته باید با بندهای حکمت و علم و طاعت، جهان را در اختیار گرفت و می‌گوید:

نهان در جهان چیست آزاده مردم نبینی نهان را نبینی عیان را ...

جهان را به آهن نشایدش بستن به زنجیر حکمت ببند این جهان را ...

دو چیز است بند جهان علم و طاعت اگرچه کساد است مر هر دوان را

(همان: ۱۸)

ناصر خسرو در ادامه به قرآن و پیامبر (ص) و ارادت خود به آن‌ها اشاره می‌کند و البته با «قضاوت‌گرایی» به همراه «سرزنش‌گری» افرادی را که معنای قرآن را درک نمی‌کنند، مورد قضاوت و سرزنش قرار داده و علت را عدم اطاعت آن‌ها از پیامبر (ص) و گزیدهٔ او

یعنی علی (ع) می‌داند. در واقع، شاعر ملاک ارزیابی و قضاوتش، معیار دل‌خواه خودش می‌باشد و این چنین می‌گوید که:

قرآن را یکی خازنی هست کایزد	حوالت بدو کرد مرانس و جان را
پیمبر شبانی بدو داد از امت	به امر خدا این رمه بیکران را
تو بر آن گزیده خدا و پیمبر	گزیدی فلان و فلان و فلان را
معانی قرآن را همی زان ندانی	که طاعت نداری همی مرشبان را

(همان: ۱۸-۱۹)

به واقع شاعر با نادیده انگاری شواهد متناقض با تفکر خویش، تنها راه سعادت و رسیدن به آن را انتخاب رهبری حیدر، علی (ع) یعنی گزیده خدا و پیغمبر دانسته و با این معیار مورد قبول خودش به «ارزیابی و قضاوت» انسان‌ها می‌پردازد. در قصیده بعدی با مطلع:

آزرده کرد کژدم غربت جگر مرا گویی زبون نیافت ز گیتی مگر مرا

(همان: ۱۹)

شاعر ضمن شکوه و شکایت از غربت، با «برچسب زدن» به چرخ روزگار، غربت را با «فاجعه‌سازی» برای خودش مطرح می‌کند و با «قضاوت‌گرایی» با فرض علیت زمانی چنین عنوان می‌کند که روزگار و دهر، قدر فضل را نمی‌داند و این را هنگام جوانی به شکل «پیش‌گویی» از پدرش شنیده بوده است. البته شاعر چنین «معیار قضاوتی» را فقط برای خودش نه، که به شکل «تعمیم افراطی» برای همگان می‌بیند، یعنی به «عقیده و قضاوت» شاعر هر کس فاضل‌تر باشد، قدر و ارزشش در دنیا اندک‌تر است؛ چرا که روش چرخ و دهر این گونه است و می‌گوید:

گویم چرا نشانه تیر زمانه کرد	چرخ بلند جاهل بیدادگر مرا
گر در کمال و فضل بود مرد را خطر	چون خوار و زار کرد پس این بی‌خطر مرا

گر بر قیاس فضل بگشتی مدار دهر
جز بر مقرّ ماه نبودی مقرّ مرا
نی نی که چرخ و دهر ندانند قدر فضل
این گفته بود گاه جوانی پدر مرا

(همان: ۱۹)

در قصیده دیگر با مطلع:

ای چرخ نگه کن که چرخ برنا
بیمود بسی روزگار بر ما

(همان: ۳۹)

باز هم شاعر به گردش روزگار اشاره می‌کند. در ادامه شاعر کردار بد را همچون خار دانسته و می‌گوید که تخم وجود انسان باید با آب خرد پرورش یابد تا شاخ و برگ درخت وجودش به ثریا برسد و «عقیده و قضاوت» ناصر خسرو بر این است که اگر درخت وجود از آب خرد جدا شود، همچون غباری بر گنبد خضرا خواهد بود، همچنان که ارزش تاک به انگور است و بید، به دلیل بی‌ثمری، بی‌هنر و رسوا است. تنها ملاک «ارزشیابی» شاعر بر انسان‌ها خرد و عقل است و تنها در این قالب آن‌ها را مورد «قضاوت» قرار می‌دهد و می‌گوید:

کردار بد از جان تو چنان است
چون خار که روید ز تخم خرما
گر تخم تو آب خرد بیابد
شاخ تو بر آرد سر ز ثریا
چون آب جدا شد ز خاک تیره
بر گنبد خضرا شود ز غبرا
تاک رز از انگور شد گرامی
وز بی‌هنری ماند بید رسوا

(همان: ۴۰)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی رجوع شود به دیوان ناصر خسرو نسخه علیزاده:

همان: ۶۲، ابیات ۱۲۲۶، ۱۲۲۹ و ۱۲۳۱-۱۲۳۳

بسامد		خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
خطای شناختی						
نتیجه گیری های	ذهن خوانی				✓	
شتاب زده	پیش گویی			✓		
درشت نمایی	فاجعه سازی			✓		
	تعمیم افراطی	✓				
شخصی سازی (سرزنش گری خود)						✓
سرزنش نگری				✓		
بایداندیشی				✓		
فیلتر ذهنی		✓				
تفکر دو قطبی			✓			
برچسب زدن						✓
قضاوت گرایی						✓

۳. نتیجه گیری

با مطالعاتی که در اشعار ناصر خسرو انجام شد، شواهد بسیاری یافت گردید که نشان از نوعی بدبینی، ناخشنودی، سرخوردگی، شکوه از روزگار و اهل آن و دیگر موضوعات غم‌انگیز دارد. از طرف دیگر، عواملی چون رویدادهای تلخ زندگی و افسردگی خواه ناخواه باعث نگرش بدبینانه فرد نسبت به خود، عملکرد خود، دیگران، محیط پیرامون،

آینده و در نهایت جهان هستی می‌شود. خطاها و تحریفات شناختی که از مهم‌ترین بحث‌های مطرح در حوزه روانشناسی است، تفکرات و پیش‌زمینه‌های فکری‌ای می‌باشد که باعث می‌گردد یک شخص واقعیات را به صورت غیر صحیح و تحریف شده دریافت نماید. از آنجا که هر اثر ادبی با جهان‌بینی و خلیات نویسنده ارتباطی تنگاتنگ دارد، مطالعه دقیق آثار ادبی، طبعاً راهی برای شناخت بیش‌تر ابعاد گوناگون شخصیت صاحب اثر و درک بهت رمفاهیم ذهنی او می‌باشد. در این پژوهش با بهره‌گیری از مبانی نظری روانشناختی و علمی نوین تا حد زیادی به لایه‌های درونی و ناپیدای اشعار ناصر خسرو و راه یافته شد و بعضی از زوایای ناشناخته فکری و شخصیتی شاعر مورد نظر، واکاوی گردید.

از آن جهت که تحقیق و پژوهش حاضر بینارشته‌ای است، سعی بر این شده که نشان داده شود که چگونه عقل محوری یا احساسی برخورد کردن با مسایل می‌تواند از لحاظ روانشناسی در نوشته‌ها و آثار تأثیرگذار باشد. خطاهای شناختی نظریه تی‌بک به نوعی با هر دو محور عقلی و احساسی در ارتباط است. عقل محوری و توجه ریزبینانه به موضوعات خصوصاً در اشعار ناصر خسرو باعث شکوه‌ها و شکایت‌های مداوم او از روزگار و اطرافیانش شده که با توجه به نظریه خطاهای شناختی تی‌بک منجر به رقم خوردن انواع خطاها و تحریفات شناختی در اشعار وی گردیده است. بعضاً این شاعر عقل محور، نه فقط از جانب خود که گویی از جانب تمام مردم سخن می‌گوید و گلایه‌ها را همگانی دانسته، گویا این خطاها را به همگان تعمیم می‌دهد.

این که ناصر خسرو در کودکی و جوانی قرآن را از حفظ داشت و این که در دربار مشغول به فعالیت بود و ناگهان با دلایل شخصی، روابطش را با درباریان قطع می‌کند و به روحانیون روی می‌آورد و باز در این مرحله، به دلیل برخورد با چنین افرادی و با توجه به اوضاع و احوال دو رویی و ریاکارانه آن دوران، از جامعه دست می‌کشد، شاید به تفکر دو قطبی و ذهن قضاوت‌گرایانه وی بازگردد که همه چیز را سفید یا سیاه می‌بیند و حد وسطی برای اخلاقیات مردم متصور نیست. با این رویکرد، تمام مردم در نظر وی بسیار ناخوشایند جلوه می‌کنند، گویی با تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز و برجسپ زدن، خود را

شایسته مرادوت با این جماعت نمی‌داند. این که ناگهان با توجه به گفته‌های خود وی، به علت خوابی که می‌بیند، متحول می‌شود و دربار را رها کرده و راه مکه را با پای پیاده می‌پیماید، باز هم می‌تواند بیانگر تفکر دوقطبی (همه یا هیچ) در وی باشد. ناگهان دربار و درباریان از نظر وی هیچ شده و خواب وی و عمل به آن رویا، همه فکر و ذکر او می‌گردد. آن‌چنان که اطرافیان خود، جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، روزگاری که اجباراً آن را تحمل می‌کند و غربتی که ناخواسته دچار آن می‌شود، او را به طوری می‌آزارد که بدون در نظر گرفتن مسئولیت خود در قبال ایجاد مسایل ناگوار، همگان را با رویکرد تعمیم افراطی و فیلتر منفی ذهن خود، مورد سرزنش‌گری قرار می‌دهد که از لحاظ روان‌شناختی، این موضوع نشان دهنده نوعی افسردگی ناشی از این مشکلات می‌باشد، افسردگی‌ای که به طور قطع می‌تواند باعث ایجاد خطاهای شناختی در وی یا هر فرد افسرده دیگری شود و مشاهده شده است که چنان‌انزجاری در وی ایجاد شده که هیچ مطلبی، خوشایند ذایقه او نبوده و از عشق، رمیده و گریزان می‌گردد. همین که متعاقب با انجام این شکایت‌ها و گلایه‌ها و با برچسب زدن و سرزنش‌گری همه چیز و همه کس، شروع به نصیحت و ارشاد می‌کند، در واقع درصدد گوشزد کردن این موضوع است که در صورت تمایل به نگرستن عاقلانه به مسایل، باید از سرنوشت شاعری عقل‌محور چون او درس بگیرند و او را آینه عبرت خود قرار دهند که این مطلب، نشان دهنده نوعی قضاوت‌گرایی، در افکار و اشعار شاعر دارد، یعنی به سبب عقل‌محوری و متناسب با شواهد و رویکرد مقایسه‌های متناقض با تفکر خود، این مطلب را اشاره می‌کند که دیگران هم می‌بایست، سرنوشت مشابهی را همانند وی تجربه کنند که این موضوع، نوعی استدلال هیجانی و احساسی را در اشعار و افکار وی نشان می‌دهد.

بررسی و تعیین خطاهای شناختی در اشعار ناصر خسرو نشان می‌دهد که:

خطاهای برچسب زدن و تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز به مقدار قابل توجهی در دیوان ناصر خسرو دیده می‌شود. شاعر به همراه هر خطای شناختی، خطای برچسب زدن را نیز

می‌آورد. خطای فیلتر ذهنی و تفکر دوقطبی نیز بسیار قابل ملاحظه است. خطای قضاوت‌گرایی به دلیل نادیده گرفتن شواهد متناقض با تفکر شاعر زیاد دیده می‌شود و شاعر قضاوت‌های خود را با برجسب زدن و بعضاً سرزنش‌گری و تعمیم افراطی و حتی پیش‌گویی و تفکر دوقطبی همراه می‌کند. خطای پیش‌گویی از نوع پیش‌گویی‌های منفی، یعنی به همراه فیلتر ذهنی، به نسبت قابل‌ذکری دیده شده است. خطای فاجعه‌سازی نیز نسبتاً مشاهده شده که اکثراً با برجسب زدن همراه است. خطای سرزنش‌گری و بایباندیشی به نسبتی برابر و متوسط قابل مشاهده می‌باشد. خطای ذهن‌خوانی به مقدار کم دیده شده و خطای شخصی‌سازی (سرزنش‌گری خود) و انتزاع‌گزینشی کمترین خطای قابل مشاهده در دیوان ناصر خسرو است و شاید دلیلش، عقل‌مدارانه‌نگریستن وی به موضوعات می‌باشد و این که همواره خودش و عقایدش را درست می‌دانسته و بر آن اصرار داشته است.

خطای تأسف‌گرایی به عنوان یک تفکر واقع‌بینانه در اشعار شاعر دیده شده، چرا که ناصر خسرو به دلیل مشکلاتی که در طول زندگی برایش ایجاد شده و همچنین به خاطر نوع جهان‌بینی و دیدگاهش همواره تأسف بر گذشته داشته است. اشعاری که حاصل تفکرات واقع‌بینانه ناصر خسرو می‌باشد در جای جای دیوان اشعارش به چشم می‌خورد، خصوصاً در قسمت‌هایی که به تقدیر، جبر یا اختیار اشاره دارد و یا وقتی به دنیا و نبود وفا و طرب در آن می‌پردازد و یا زمانی که به ترسیدن مردم از مرگ اشاره می‌کند، کاملاً مشهود است که البته واقعیاتی اجتناب‌ناپذیر می‌باشد و بعضاً تشخیص این واقعیات از خطاهای شناختی نیاز به تفکر و مشورت با چند داور را می‌طلبد که قطعاً از محدودیت‌های تحقیق حاضر بوده است.

منابع

۱. اسکویی، نرگس، (۱۳۹۴)، «سبک‌شناسی شکوائیه‌سرایی در دیوان ناصر خسرو»، *نشریه نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، سال ۸، شماره ۳، پیاپی ۲۹
۲. اسلامی ندوشن، محمدعلی، (۱۳۵۳)، «پیوند فکر و شعر در نزد ناصر خسرو»، *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، شماره ۱۱۳

۳. آشوری، داریوش، (۱۳۸۱)، *فرهنگ علوم انسانی*، تهران، مرکز
۴. باباصفیری، علی اصغر، (۱۳۹۰)، «شکوائیه در دیوان ناصر خسرو»، *گیلان ما*، سال ۱۱، شماره ۱، پیاپی ۴۱
۵. باطنی، محمدرضا و گروه نویسندگان، (۱۳۶۸)، *واژه‌نامه روان‌شناسی و زمینه‌های وابسته*، تهران، فرهنگ معاصر
۶. برنزی، دیوید، (۱۳۹۸)، *از حال بد به حال خوب*، ترجمه مهدی غراجه‌داغی، نشر آسیم، تهران
۷. بک، آرون تی، (۱۳۲۹)، *شناخت درمانی و مشکلات روانی*، ترجمه مهدی غراجه‌داغی، نشر درس، چاپ اول
۸. بک، جودیت اس، (۱۳۹۱)، *شناخت درمانی*، ترجمه امیر عباس کشاورز، مهسا گیلانی‌پور، ویراستار لادن فتی، انتشارات دانژه.
۹. حلبی، علی اصغر، (۱۳۷۳)، *گزیده هفده قصیده از ناصر خسرو*، ج اول، تهران، اساطیر
۱۰. درگاهی، محمود، (۱۳۷۸)، *سرود بیداری*، تهران، امیر کبیر
۱۱. رادمنش، عطا محمد، (۱۳۹۲)، «خودستایی‌های آموزنده در اشعار ناصر خسرو»، *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، سال ۵، شماره ۲۰
۱۲. شعار، جعفر، (۱۳۷۹)، *گزیده اشعار ناصر خسرو*، تهران، قطره
۱۳. صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۶۸)، *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد دوم، تهران، فردوس
۱۴. طباطبائی نسب، سیدمحمد و آیکاری، معصومه، (۱۳۹۳)، «بررسی تأثیر خطاهای شناختی بر احساسات منفی مصرف‌کنندگان نسبت به برند و رویکردهای رفتاری آنها»، *دوفصلنامه راهبردهای بازرگانی*، سال ۲۱، شماره ۲، پیاپی ۴
۱۵. طیبیان، سیدحمید، (۱۳۲۱)، *گزیده‌ی متون نظم و نثر از مجانی‌الحدیثه (دوره عباسی)*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۱۶. فروزان‌فر، بدیع‌الزمان، (۱۳۵۰)، *سخن و سخن‌وران*، چاپ ۳، تهران، خوارزمی

۱۷. قبادیانی بلخی، ناصر خسرو، **دیوان اشعار**، تصحیح عزیزالله عزیزاده، (۱۳۸۹)، چاپ اول، تهران، فردوس
۱۸. لیهی، رابرت، (۱۳۸۸)، **فنون شناخت درمانی**، ترجمه فتی وهمکاران، چاپ دوم، انتشارات دانژه
۱۹. محقق، مهدی، (۱۳۸۶)، **شرح سی قصیده**، ناصر خسرو، چاپ ۱۶، تهران، توس
۲۰. محقق، مهدی، (۱۳۸۸)، **تحلیل اشعار ناصر خسرو**، چاپ هفتم، انتشارات دانشگاه تهران
۲۱. مشرف، مریم، (۱۳۸۷)، «نظریه تعلیمی ناصر خسرو در مثنوی روشنائی‌نامه»، **پژوهش ادب عرفانی (گوه‌ر گویا)**، انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، شماره ۵۰
۲۲. وزین‌پور، نادر، (۱۳۵۸)، «دلایل منطقی ناصر خسرو برای تغییر مذهب چه بود؟» تهران، **دانشگاه ادبیات و علوم انسانی**، شماره ۴۱۳
۲۳. هانسبرگر، آیس، (۱۳۸۳)، **ناصر خسرو لعل بدخشان**، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فروزان، روز
۲۴. یوسفی، غلامحسین، (۱۳۷۷)، **چشمه روشن**، چاپ هشتم، تهران، انتشارات علمی

References

- . Ashuri, D. (2002). A Dictionary of Human Sciences, Tehran: Nashre Markaz.
- Batani, M. and the group of authors, (1989), Dictionary of Psychology and Related Fields, Tehran: Farhang Moaser (in Persian).
- Burns, D.D. (2018), The Feeling Good Handbook, translated by Gharacheh Daghi, M. Tehran: Nashr Asim (in Persian).
- Beck, A.T. (1950), Cognitive Therapy and the Emotional Disorders, translated by Gharache Daghi, M. Tehran: Dorsa Publication (in Persian).
- Beck, J.S., (2012). Cognitive Therapy, first edition. Translated by Keshavarz, A. Gilanipour, M., edited by Ladan Fata, Danjeh Publication, second edition, (2016) (in Persian).

- Halabi, A., (1994), Selection of Seventeen Poems by Nasir-i-Khusraw, the first volume, Tehran: Asatir Publication (in Persian).
- Dargahi, M. (1999). Sorood Bidari, Tehran: Amir Kabir Publishers (in Persian).
- Shoar, J., (2000), Selection of Nasir-i-Khusraw's Poems, Tehran: Nashre Ghatreh (in Persian).
- Safa, Z., (1989), History of Literature in Iran, second volume, Tehran: Ferdous Publication (in Persian).
- Tabian, S. (1942), A Selection of Poetry and Prose Texts from Majani al-Hadithah (Abbasid period), Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies (in Persian).
- Forozanfar, B., (1971), Sokhan Va Sokhanvaran, 3rd edition, Tehran: Kharazmi Publication (in Persian).
- Qobadiani Balkhi, N. (2010), Diwan of Nasir-i-Khusraw's Poems, Revised Alizadeh, A. First edition, Tehran: Ferdous Publication (in Persian).
- Leahy, R. (2009). Cognitive Therapy Techniques, translated by Fata et al., second edition, Danjeh Publication (in Persian).
- Mohaghegh, M. (2018), Analysis of Nasir-i-Khusraw's Poems, 7th edition, Tehran: Tehran University Press (in Persian).
- Mohaghegh, M. (2007). Commentary on 30 Poems of Nasir-i-Khusraw, 16th edition, Tehran: Toos Book Publisher (in Persian).
- Hansberger, I. (2004), Nasir-i-Khosrow Lal Badakhshan, translated by Badrei, F., Tehran: Forouzan Publish, Rooz (in Persian).
- Yousofi, G. (1998). Cheshme Roshan, 8th edition, Tehran: Elmi Publication (in Persian).
- Islami Nadushan, M., (1974), "The Link between Thought and Poetry in Nasir-i-Khusraw", Institute for Humanities and Cultural Studies, Mashhad: Ferdowsi University (in Persian).
- Skoi, N., (2014), "The Stylistics of Complaints in Nasir-i-Khusraw's Diwan", Journal of Stylistics of Persian Poem and Prose (Bahar- e -adab), 8th year, 3rd issue, 29 consecutives (in Persian).
- Babasafari, A. (2011), "Complaints in Nasir Khosrow's Diwan", Gilan Ma, Year 11, Number 1, Number 41 (in Persian).
- Radmanesh, A., (2013), "Informative Self-Praises in Nasir-i-Khusraw's Poems", Didactic Literature Review, Year 5, Number 20 (in Persian).
- Tabatabaei Nasab, S and Abikari, M., (2013), "Investigating the Effect of Cognitive Errors on Consumers' Negative Feelings Towards the Brand and Their Behavioral Approaches", Biannual Peer Review Journal of Business Strategies, 21th year, 2rd issue, 4 consecutives (in Persian).

- Musharraf, M., (2008), "Nasir-i-Khusraw's Educational Theory in the Masnavi of the Enlightenment", Research on Mystical Literature (Gohar Goya), Iranian Persian Language and Literature Promotion Society number 50 (in Persian).
- Vazinpour, N., (1979), "What were Naser Khosrow's logical reasons for changing his religion?" Tehran, University of Literature and Human Sciences, No. 413 (in Persian).

